

tir. Müellifin *Keşfü'l-esrâr*'dan sonra kaleme aldığı bu eser de neşredilmiştir (Leknev 1871, 1876). Abdülaziz el-Buhârî'nin "Kitâbü'n-nikâh" a kadar yazdığı *el-Hidâye* şerhi; *el-Erba'ûn fi'l-hadîs*; ev, cami ve şehir çevreleriyle ilgili hükümleri ihtiva eden *Kitâbü'l-Efniyye* adlı eserleriyle, ferâize dair *Risâle fi tahrici mesâ'ilî zevi'l-erhâm fi'l-ferâ'iz* (Selim Ağa Ktp., nr. 1276/4, 12 varak) adlı bir risâlesi de bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Abdülaziz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, İstanbul 1308, I, 3-4; Kureşî, *el-Cevâhirü'l-muğdiyye* (nşr. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv), Kahire 1398-99/1978-79, II, 428; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-te-râcim*, Bağdad 1962, s. 35; *Keşfü'z-zunûn*, I, 112; II, 1395, 1848-1849; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye* (nşr. Muhammed Bedreddin Ebû Firâs), Kahire 1324 → Beyrut, ts. (Dâru'l-Ma'rife), s. 94-95; *Hediyetü'l-ârifîn*, I, 581; Serkis, *Mu'cem*, I, 537-538; Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 637, 654; II, 268; Seyyid Bey, *Usûli Fıkıh*, İstanbul 1333, s. 53-54, 193; Ziriklî, *el-A'lam*, Kahire 1373-78/1954-59, IV, 137; Kehâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, Dimaşk 1376-80/1957-61 → Beyrut, ts. (Dâru lhyâit-türâsî'l-Arabî), V, 242.

FAHRETTİN ATAR

ABDÜLAZİZ ÇÂVİŞ

(عبدالعزيز جويش)

Abdülaziz b. Halîl Çâvîş
(1876-1929)

Mısırlı mücadele ve hareket adamı,
âlim, gazeteci ve yazar.

Tunus asıllı olup İskenderiye'de doğdu. Câmîu'l-Ezher'de ve Kahire Muallim Mektebi'nde okudu. Tahsilini tamamlaması için İngiltere'ye gönderildi. Oxford'da Arapça hocalığı yaptı. Mısır'a ihtisasını tamamlamış bir eğitimi olarak döndü. Mısır Maarif Vekâleti'nde müfettiş olarak hizmet verdiği sekiz yıl boyunca eğitimin ıslahı ve bilhassa sömür-

geci İngilizler'in baskısından kurtarılması için gayret gösterdi. Daha sonra memuriyetten ayrılarak siyasî mücadelede atıldı. Mustafa Kâmil Paşa'nın 1907'de vefatı üzerine, onun çıkardığı *el-Livâ'* gazetesinde 1908 Mayısından 1912 Şubatına kadar başmuharrirlik yaptı. Güçlü kalemi ve sürükleyici üslûbuyla Mısır halkının dikkatini çekti. Bazı yazılarından dolayı takibata uğradı ve iki defa hapse girdi. Bu olaylardan sonra şöhreti daha çok yayıldı.

İngilizler'in baskılarını arttırmaları üzerine Mısır'da mücadeleye devam etmenin imkânsız hale geldiğini anlayınca, 1912'de İstanbul'a gitti. Orada *el-Hilâlül-'Osmânî* adlı günlük Arapça bir gazete çıkarmaya başladı. Aynı yıl bir hadiseden dolayı Mısır hükümetinin isteği üzerine tutuklanarak Mısır'a gönderildiyse de yapılan tahkikat sonucu serbest bırakıldı ve tekrar İstanbul'a dönerek çalışmalarına devam etti. Mısır'da da ilgiyle takip edilen *el-Hilâlül-'Osmânî* gazetesinin bu ülkeye girmesi yasaklanınca, *el-Haqqu ya 'lû* adıyla bir başka gazete çıkardı. Bu gazetenin de Mısır'a sokulması yasaklandı; bunun üzerine, orada iken neşretmeye başladığı dinî mahiyetteki *el-Hidâye* adlı mecmuayı tekrar çıkardı.

I. Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında Almanya'nın, düşmanları karşısında ilerlemesine yakın ilgi duydu. Almanlar'ın İngiliz ve Fransızlar'ı mağlûp etmesiyle İslâm âleminin bu iki sömürgeci devletin işgal ve baskısından kurtulacağını umuyordu. Hatta İstanbul'da *el-'Ale-mül-İslâmî* adında bir mecmua neşrederek İslâm âleminin kurtuluşu meselesini anlatmaya başladı. Bu arada Almanya'ya gitti ve orada da *Islamische Welt* adıyla bir dergi çıkardı. Savaşın Almanlar aleyhine gelişmesi üzerine İstanbul'a döndü. 1918'de Mondros Mütarekesi'nin görüşüldüğü günlerde, müttetiklerin İstanbul'u işgal etmeleri halinde yakalanıp öldürüleceği endişesiyle, hasta yatağından kalkarak birkaç dostunun yardımıyla son Alman vapuruna binip Karadeniz'e geçti; Romanya üzerinden İsviçre'ye vardı. İsviçre'de 1923 yılına kadar kaldı ve aynı yıl Ankara'ya döndü; Şer'iyye Vekâleti'ne bağlı Tedkikat ve Te'lifât-ı İslâmiyye Heyeti'ne başkan tayin edildi. Bir yıl sonra, ailesinin bulunduğu Mısır'a gitti ve Nezâretü'l-maârif'te başmüfettiş olarak göreve başladı. Kahire'de vefat ettiği tarihe kadar Mısır maarifini, özellikle

ilk öğretimi sağlam esaslar üzerine kurmak maksadıyla çalışmalar yaptı.

Abdülaziz Çâvîş, ilmî faaliyetleri ve İslâmî gayreti ile Muhammed Abduh'un yolunda yürümüştür. Makaleleri ve eserleri, onun Muhammed Abduh tarafından açılan çağırı dirayetle devam ettirdiğini gösterir. Fakat yaşadığı geçiş devrinin şartları, onu ilmî çalışmadan çok siyasî mücadeleye, hareketli ve çileli bir hayata sevketti. Bu yönü ile Cemâled-dîn-i Efgânî'nin takip ettiği mücadele yolunu benimsemiştir. Bununla birlikte, ömrünün en verimli çağlarını İslâm âleminin kurtuluşu için mücadele vererek geçirmiş olması yanında ilmî makaleler ve eserler yazmayı da ihmal etmemiştir. Yukarıda sözü edilen gazete ve mecmualardaki ilmî ve dinî makalelerinden başka başlıca şu eserleri telif etmiştir:

1. *Gunyetü'l-mü'eddibîn fi't-turukî'l-hadîse li't-terbiyyeti ve't-talîm*. Mısır millî eğitiminin ıslahı maksadıyla yazılmış olup Kahire'de (1321) ve İstanbul'da (1334) basılmıştır.
2. *el-İslâm dînül-fitra*. Bu eserde müellifin Muhammed Abduh'un görüşlerini benimsediği ve onun yolunda yürüdüğü görülmektedir. Eser Mısır'da yayımlanmıştır.
3. *Es-rârü'l-Kur'ân* (İstanbul 1331). 144 sayfadan oluşan "Mukaddime" kısmı tefsir usulüne dairdir; 448 sayfa tutan diğer bölüm ise Kur'ân-ı Kerim'in başından Bakara sûresinin 134. âyetine kadar olan kısmın tefsirinden ibarettir. Tefsirde daha çok sosyal konulara ağırlık verilmiştir. Abdülaziz Çâvîş, en büyük emeli olmasına rağmen, istiklâl ve hürriyet için mücadele etmekten tefsiri-ni tamamlamaya vakit bulamamış ve bu yüzden ancak birinci cildini kaleme alabilmiştir.
4. *Âşârü'l-hamr* (İstanbul 1923). Eser, Mehmet Âkif tarafından *İçkinin Beşer Hayatında Açtığı Rahneler* adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiş, Tedkikat ve Te'lifât-ı İslâmiyye Heyeti'nce yayımlanmıştır (Ankara 1339/1341).
5. *el-Ecvice fi'l-İslâm 'an es'ileti'l-Kenîseti'l-Anglikiyye* (İstanbul 1342). *Anglikan Kilisesine Cevap* adıyla Mehmet Âkif'in tercüme ettiği eser, ilk defa Tedkikat ve Te'lifât Hey'eti (İstanbul 1923), daha sonra da Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yayımlanmıştır (Ankara 1974, 1975, 1979, 1985).
6. *el-Hilâfetü'l-İslâmiyye* (İstanbul 1334). Yirmi sayfalık bu küçük eser, *Hilâfet-i İslâmiyye* adıyla Türkçe'ye çevrilerek yayımlanmıştır (İstanbul 1334).

Abdülaziz
Çâvîş

BİBLİYOGRAFYA :

Serkîs, Mu'cem, I, 673; Kehhâle, Mu'ce-mû'l-mu'ellifin, Dimaşk 1376-80/1957-61 — Beyrut, ts. (Dâru l-hyâi't-türâsî'l-Arabî), V, 246; Karatay, İÜ-Arapça Basmalar, s. 201; Ahmed Atıyyetullah, el-Kâmûsü'l-İslâmî, Kahire 1383/1963, I, 570-571; Enver el-Cündî, Abdülazîz Şavîş, Kahire 1965; Ö. Nasuhi Bilmen, Büyük Tefsir Tarihi, İstanbul 1974, II, 777-778; Ziriklî, el-A'âm (nşr. Zühayr Fethullah), Beyrut 1984, IV, 17; Ömer Rıza Doğrul, "Abdülaziz Çavîş", İTA, II, 365-371.

MUHAMMED EROĞLU

ABDÜLAZİZ ed-DEBBÂĞ

(عبدالعزیز الدباغ)

Abdülazîz b. Mes'ûd b. Ahmed
ed-Debbâğ el-Hasenî el-Bekrî
(ö. 1132/1720)

Hızırıyye tarikatının kurucusu olarak
kabul edilen Faslı mutasavvîf.

1090'da (1679) Fas'ta doğdu. Görüş ve düşüncelerinin nakledildiği *el-İbrîz* adlı eserde devrinin gavs*ı olarak tanıtılmasına rağmen hayatı hakkında yeterli bilgi yoktur. Kaynaklar ona nisbet edilen bu eseri zikretmekle yetinirler. Kendisiyle Receb 1125'te (1713) tanıştığını, şeyhinin o sıralarda otuz beş yaşında olduğunu söyleyen müridi ve *el-İbrîz*'in derleyicisi Ahmed b. Mübârek (ö. 1156/1743), onu eşi bulunmayan tassarruf sahibi bir velî olarak anmasına, Allah, Kur'an, kâinat ve insan hakkında söylediği her sözü mutlaka kabul edilmesi gereken ilâhî bir sır gibi göstermeye çalışmasına karşılık, hayatının ana çizgileri konusunda doyurucu bilgi vermez. Meselâ, adı geçen eserde şeyhinin henüz kırk bir yaşını tamamlamadan öldüğünü birkaç defa tekrarlama-sına rağmen ölüm tarihi ve sebebinden hiç bahsetmez. Bununla beraber bizzat Debbâğ, *el-İbrîz*'de kendisinin Hz. Peygamber'in rüyadaki emirleri üzerine gerçekleşen bir evliliğin meyvesi olduğunu söyler ve büyük bir velî olacağını doğumundan çok önce haber verildiğine dikkat çeker; Hz. Hasan soyundan olduğunu, âlim ve tasavvufa ilgi duyan bir ailenin ikinci çocuğu olarak 1679'da dünyaya geldiğini, 1699'da annesini kaybedince babasının ikinci defa evlendiğini anlatır. Ayrıca soyunun ve tarikat silsilesinin Hz. Ebû Bekir'e dayandığını, dolayısıyla Sünnî ve Sıddîkî olduğunu, onun sırlarının vârisi bulunduğunu belirtir. İlk şeyhi Hızır'ın yanı sıra on Sıddîkî şeyhten feyz aldığını, annesini kaybettiği yıl, daha sonra evleneceği kadı-

nın ve ondan doğacak iki oğlu ile kızının kendisine açık bir şekilde gösterildiklerini ve her şeyin gördüğü gibi gerçekleştiğini ifade eder.

Ahmed b. Mübârek'in, onun hem "ümmî" bir zat olduğunu sık sık tekrarlaması, hem de bütün âlemlere, dillere, geçmişe, içinde yaşanılan zamana ve geleceğe ait bilmediği ve bilemeyeceği hiçbir şeyin bulunmadığını ilâve etmesi, gerçeği ifadeden çok, onu tam anlamıyla bir "insân-ı kâmil" olarak takdim etme gayretiyle açıklanabilir. Çünkü *el-İbrîz*'in muhtevsından Abdülazîz ed-Debbâğ'ın hadis, tefsir, fıkıh ve kelâm ilimlerini iyi bildiği, mükemmel bir tassavvuf kültürüne sahip bulunduğu, Bâyezîd-i Bistâmî, Hallâc, Hakîm-i Tirmîzî, Gazzâlî, İbnü'l-Arabî, İbnü'l-Fârîz ve benzerlerinin nübüvvet, velâyet, keşf* ve varlık hakkındaki görüşlerini okuduğu anlaşılmaktadır.

Zâhir ilmini öğrenmeyen bir velîye "büyük feth'in (keşf*) vâkı olmayacağını, zâhir ve bâtin ilmini bilmeyen ve her iki ilimde kâmil olmayanların müşridlik yapamayacaklarını söyleyen Abdülazîz ed-Debbâğ'a göre kâmil ilim, Allah'ın ihsan ettiği ledün ilmidir. Duyularla elde edilen ilim, bu ilmin yanında bir hayal gibidir. Bâtınî ilim güneşe, zâhirî ilim ise bir fenere benzer; insan gece fenere muhtaç olduğu gibi bâtinî ilim de zâhirî ilme muhtaçtır.

Abdülazîz ed-Debbâğ'a göre peygamberler devamlı Hakk'ı müşahade halinde bulundukları ve uyurken dahi müşahedeleri kesilmediği için, kendilerinden asla günah sâdir olmaz. Tıpkı peygamberler gibi keşfe mazhar olan kâmil velîler de her an Allah'ı müşahade ile meşguldürler; kalpleri ve düşünceleri Allah'tan başka her şeyden (mâsivâ*) ilgiyi kesmiştir. Peygamberler küçük yaştan itibaren, velîler ise keşften sonra mâsumdurlar. Peygamberler gibi velîlere de melek iner; emir ve nehiy getirir. Onlar hiçbir mezhebe bağlı değildirler. Her vakit aynı anda ve aynı kuvvette ruhlarıyla Allah'ı, zatlarıyla da Resûlullah'ı müşahade ederler. Allah kâinatı kâmil velîler yani gavs ve kutublar vasıtasıyla tassarrufta bulunur. Çünkü onlar Hakk'ın "mazhar"larıdır. Allah, gaybın kapısını Hz. Muhammed'e açtığı gibi ümmetindeki gerçek velîlere de açmıştır. Ancak onları Allah ve Resûl ile mukayese etmemek gerekir.

Abdülazîz ed-Debbâğ şeyh-mürîd münasebetlerini de ele alır ve şeyhin ge-

rekliliği üzerinde önemle durur. Mürîd için büyük günahların en büyüğü, bir saat, hatta bir an için şeyhini hatırlamamasıdır. Fakat kulun sevgisinden ziyade Allah'ın kulunu sevmesi mühim olduğu gibi, mürîdin sevgisinden çok şeyhin sevgisi önemlidir. Mürîd, Resûlullah devrinde bulunmuş olsaydı ona nasıl itaat etmesi ve bağlanması gerekecek idiyse şeyhine de öyle itaat ve itimat etmelidir.

BİBLİYOGRAFYA :

Abdüsselâm b. Tayyib el-Kâdirî, *ed-Dürrü's-senî fî ba'zî men bi-Fâs min ehli'n-nesebi'l-Hasenî*, Fas 1303; Ahmed b. Mübârek es-Sicilmâsî, *el-İbrîz*, II, Kahire 1278; a.e. (nşr. Muhammed Adnan), Dimaşk 1984; Muhammed b. Tayyib el-Kâdirî, *Neşrü'l-meşânî li-ehli'l-karni'l-hâdî 'aşere ve's-sânî* (nşr. Ahmed Tefvîk—Muhammed Hiccî), Rabat 1407/1986, III, 245-246; Louis Rinn, *Marabouts et Khouan*, Alger 1884, s. 43, 399-402; Brockelmann, *GAL*, II, 614; *Suppl.*, II, 704; Yûsuf en-Nebhânî, *Câmi'u kerâmâtî'l-evliya'* (nşr. İbrâhim Atve İvad), Kahire 1381/1962, II, 173-194; Ziriklî, *el-A'âm* (nşr. Zühayr Fethullah), IV, 28.

(DİA)

ABDÜLAZİZ ed-DİHLEVÎ

(عبدالعزیز الدهلوی)

Abdülazîz b. Ahmed b. Abdirrahîm
el-Ömerî el-Fârûkî ed-Dihlevî
(ö. 1239/1824)

Şah Velîyyullah ed-Dihlevî'nin oğlu,
Sîracü'l-Hind unvanıyla tanınan
müfessir ve muhaddis.

Delhi'de doğdu (1159/1746). Hindistan'ın meşhur hadis ve kelâm âlimi, aynı zamanda Nakşibendî tarikatının şeyhi olan babasının Hint müslümanları arasındaki üstün mevkie sebebiyle iyi bir tahsil gördü. Daha çocuk denecek yaşta iken Kur'an-ı Kerim'i ezberleyerek tecvid ve kıraat öğrendi. On bir yaşına geldiği sıralarda, babası tarafından görevlendirilen iki hocanın yanında eğitim gördü. Başta *Kütüb-i Sitte* olmak üzere *el-Muvatta'*, *Mişkâtü'l-Meşâbih*, *Şemâ'ilü'l-Tirmizî* gibi eserleri ya bizzat babasına okudu veya babasının huzurunda okunurken dinledi; sonra da ondan bu kitapların rivayet iznini aldı. Henüz on altı yaşında iken tefsir, hadis, fıkıh, usul, akaid, kelâm, mantık, cebir, geometri, astronomi, tarih ve coğrafya gibi ilimler alanındaki geniş bilgisiyle herkesin dikkatini çekti. 1762 yılında babasının ölümü üzerine, dedesinin adını taşıyan Rahîmiyye Medresesi'nde babasının yerine ders okutmaya